

ցնն հերքել մերեւել է բաց կալ է աւար հաստաց պարկեւա կրօնի քրիստոնէսութեան: Եւ բարձր այն էր որ մարտիրոսական քննութեամբ վկայեցին, քան որք դրսեւեցան, առ սինչ հասարակութեան վկայութիւն ընդին եւ. ստացածոց եւ զանչ գաւառեցոյնու Եւ հաստէ Լուսապոյ Արքեպիս. ոյ ամբարշտի յԱրատաւ հանգեւր մարգարէն: Եւ չինն էր որ քաղաքին զորեղ-գական մէհանն, եւ զիրաւապաշտութեան մեղութիւն բարբառն էր նմա, եւ կայր աշխարհս էր մեծ վտանգաւոր աղէտս:

Հրամայն լինել զմէհանն Որմեղական եւ զուսն Հրապաշտութեան: Եւ քրմական կարգեր զՆոգոյ զարդի էր Շիրոյ եւ զնէր օրինա էր պարտի մասնէն բազում եւ. անհրաժեշտ բարո շարեաց գործոց՝ եւ լի միտացալի եւ նսեմական պիղծ ուսմամբ:

Լուսեալ ապա զայս քաղին զարգանայ՝ թոռնն մեծին Սահակոյ, թէ չիլոյ բարեկարգութիւնն եկեղեցւոյ եւ սոնք տարեկանաց տկարացան:

Այս լուր գաւառութեան հնչառ առ մեծն Վարդան, որ էր ամբողջեալ էր Զարասական Զաւայլ: Եւ առ չնայելութիւն այնքան երկալ հասեալ վառագործ նեղութեանց, եւ գաղանդեղն շարացմամբ միմեւեղ յոյգ էր էր վերայ կոտորածն աւար հաստաց եւ. կործանման աշխարհիս Լայոց՝ փութեացոյ զիր պաշտամանց առ Զաւայլ լուսնեաց Յէր եւ առ Վարդան Սնատացեաց Յէր, զեկուսցանել ճոցա զեղեւալն: Եւ նորա թափառանայր անպապ հնգեքն ի Բաղանիւր զօրոս եկին հասնառ առ մեծն Վարդան, եւ զօրոս լուսակոյնանն ընդ էր իրանա անեւ լով, ոչինչ աւելի քան զհասարակ եւ երկեւրիւր այլ, եւ յանկարծորեն յեղակարծ երազութեամբ հասն էր վերայ Լուսապոյ եւ մարդպանն զՆոգոյ:

յանկարծակի ապա զոր գուսմարեալ եւ.

յանգուսի արեւմտամբ է վերայ հասեալ

զանդեմն Լուսապ փայլակ, նահար ինն արմ աստակեր:

եւ. զմարգարէն Միլան փախտական աւանդ, եւ զպիղծն զՆոգոյ մերկալաւ արարեալ յարարեւոյնն կրակին: Զոր լինեաց ինքն իսկ էր Գովիւսայր, եւ զբրի նորա Շիրոյ էր վերայ բազմին զփայտե կախեր:

Եւ քանզի էին բանակեալ էր ի խառնուրդս Երասխայ եւ Մարին մեծի զաւանդի յառաջ Լուսապ Արքեպիս, յորոյ վերայ կալեալ եւ կանչեալ քաղի Վարդան իրեն զառն, իրեն կորեւառեւծու, եւ առ ուժոյ եւ երազութեան ձեռնին էր վերայ ձգեալ զփողիկն՝ յերկուս կտրէ զԼուսապ:

Իսկ Զաւայլ եւ Վարդան ի մէջ փակեալ զմարգարէն եւ զբրի նորա զՇիրոյ՝ մերկալաւ արարեալ անին էր Գովիւս, եւ հօւր կրակաւորն բարբառեալ՝ առաւածակեղ աւարին զնա յՈրմեղական մեհանին, եւ զՇիրոյ կախեր:

զփայտե էր վերայ կրակորանին, եւ զարսն գետալիւծս եւ արախոս արարեալ վատնին, եւ զփախտեալսն առնին անցուցանին յանկարծ քան զքաղաքն՝ Կախաւան, եւ իրենանք գաւառնն մեծալ յաղթութեամբ:

Եւ քանզին աւերին զմեհանն եւ յառապեալ զուսն լինն նորին քառամբ զմեծ եկեղեցին զուրբ Գրիգորին էր: Եւ քանզին անք զվառնեղիսն Լայոց գրիւս:

Եւ էր անդի բազմին լինն եկեղեցի մեծ անուս անկողնութեամբ Սրբոյն Գրիգորին, անդ փոխադրելով զաթոս հայրապետութեան, եւ հաստատեալ կացուցանն էր նմա զմեծ հայրապետն Գրիւս: Վասն զի աւար հայրապետն Յովսէփ էր մեծաւ բանդից լմանեալ էր ընդ արեւոյ Ղեւոնդեանցն, որ թէպէտ զեւ եւս կայր կնիքանի, առկայն ոչ պարա վարկան նախարարն Լայոց առանց հովսէփ զհօտ քրիստոսի թոռուլ: Կի մի վարատեցին էր հեթանոսական պալլոցն, կամ թէ էր հրամանն արեւոյն իսկ Յովսէփոյ այն իրազորներ: Եւ այդպէս վերադին նորագէր զեղեցի կարգ եկեղեցւոյ օրրոյ:

Եւ լինն նախարարն Լայոց իրաքանիւր պալատս արքեւանական եւ զաստակորոս յակաւաւորս, եւ զքաղաքն օրմակալոք պարսպին, եւ իրազալեցուցանին զերկիրս: Իսկ զմեղա. արարեալ տեղին մեծն Յորապոյ տան էր Եւսա Վահանայ Արքեպիս լինն նմա աւել թապաւոսաց, արարո պատրաստութեամբ, քանզի իորհեցան թագաւորեցուցանել զնա էր վերայ Լայոց, զի էր այլ արեւայ եւ ուժեղ, քաղախորհուրդ եւ իմաստնախորհ, խնայրհ, առաւածանեւ եւ զուարթափա:

Բայց յետոյ անմիաբան գտեալք նախարարն Լայոց՝ թողնել զոր իորհեցանն զուսն թագաւորելոյ Վահանայ, եւ անցին զնացին առ մեծն Վարդան, զնայ եւ Վահան զհեռ նախարարացն առ Վարդան յառաջագին, առ նմա զվեւարկութիւն Լայոց, եւ եղին հնազանդեալ նմա զսաննայն աւարս Վարդանայ:

Եւ յայտնչեալ ապա հնազանդեմն Լայոց առաւմուրդութեան քաղի Վարդան մինչեւ յոր մահուան նորա, որ բազում պատերազմեւ յաղթութեան վասն եւս էր քրիստոս հաստացն կատարեալ՝ արժանի գտանքն առնուլ բազում եւ ալլ եւ ընկերացն զպատկան անթառամ յանման արքայն քրիստոսե:

Արժութեանց պատմիչը ալ բոլորովն կը հեռանայ պատմաբանին եւ կը շարունակէ:

«Բայց արդոյն Պարսից հեռացեալ պատերազմաւ Ի հուշանն Ի բոլոյն ճորայ եւ երկրս Հայոց յապահովանայր Ի հինիս Պարսից. եւ անդ պատանին արդայն Ի հուշանայ, եւ Բագուորէ ընդ նորս Յայկերու: Եւ պատա արդէն ընդ իշխանս Հայոց մեծաց իրօքանայ, որպես ցուցանին յիշատակարանց առաջին պատմագրաց, զաւերան Հայոց եւ զյաւանիս նեղութեանց եւ զանիւր Ի զազմութիւն վկայից, որք վառն փրկաւոր նահապետիցան եւ զքաջապետ արիւնաւ արդոց քահանայիցն, եւ անդ զարդոց պատերազմն պատերազմաւ Ի մեծ անպատմ Եւրպար Աշխարհին, եւ որ ինչ սլոյն ամենայն. զոր աւելորդ համարմն երկրորդէն զիստեամայն առացեալսն:

Բայց իբրեւ եղեւ մեծ պատերազմն արդոյն Վարդանայ ընդ Մկանին եւ ընդ զորս Պարսից Ի յԱւարայրեան գաղտնի, յԱրտաշէսի գաւառին, եւ անդ յԱռաւել իւրախուսեալ սուրբ առաւելաբարկ զարցն Հայոց՝ կատարեցան Ի քրիստոս: Եւ անդ Վահան Արծրանի խաչակոյ եւ յալանաւոր քաջամարտութեամբ ընդ արդոյն Վարդանայ ճակատաւ իւր ճակատ վառեալ զպատերազմն, իբրեւ հուր ընդ եղէկն չեմակով Ի մէջ քաջ սխրեանցն Պարսից:

Եւ իբրեւ ռազմ երկրցունց իղձմանք խանցաւ. եւ խաչայ կողման թեւն Հայոց պարտւել սկսաւ. եւ արդոյն Վարդանայ մարտկեալ զերկարս Ի փութաւս զախոյնանս Պարսից գործնցեալ եւ զիտէն իւրոյ մեռնի գոնին զորացնցեալ անդ Վահան Արծրանի ընդօրինալ զանիւր Պարսից փրկաւ ցանկն ընդգնմն Վարդանայ եւ անպապալ միշտ այս միշտ այն նոցա հարեալ ընկիցեալ Ի զարցն Պարսից գունդ մը հարուստ արք իբրեւ լին (1401) Ի վեր Կոստանցեալ զայն արդոյն Վարդանայ տեսանէ զանօրէն զառաք Սեւեհայ արք, եւ զհետ նորա անապարտալ արկանին զմա Ի յամբարիկ զինեալ վազան Ի մէջ փոքուն. եւ քայն Վահան Արծրանի ընդ նմա նեղակցեալ՝ մահանին Ի միտին քաջքն եւ ընտրքն, մեծ նահապետի Վարդան եւ Վահան, եւ զգնայիցն անուս Ժառանգեալ կատարեցան Ի քրիստոս սուրբ գունդն Հայոց, ՈՂՁ (698) ԿԷԴՊ:

Այս բոլոր պատմանները, որոնք նոր են, մեր մատենագրութեան հետ զգալոյններէն սմանք, կ'ենթադրենք որ Վարդանայի պատմութեան մէջ խառնուել էջեր գրուած ըլլան նախապէս: Ասոր պատճառը կը համարուի խուսի մը ձեւապիւրնբուր Դար Յնդանակէն Ջու անցնիլը, անշուշտ այսպիսի բնութագրութեան մ'ոյժ պիտի տար Թովմայի՝ Թարծուան սասորի եպիսկոպոսին վերագրած արտապղծութիւնը: Արծրանայի պատմիչը Վահանը (Արծրանի) Վարդանայի Պատմագրութեան մէջ շահատակել տալու տեղէն բռնուած, միայն իբեւ Ժանթի՝ Բարծուանայի պատմած մը կը պաշտպանէ. լաւ եւս այս նկատմամբ զրոյց մը կը յերկրին, ասոր նուիրելով իւր գործին Բ. Գլխութիւն Բ. Գլխին առաւել մասերը: Թովմայի պատմածը բաւական հին Ժամանակներու մէջ ալ իբր ասոյց ընդունանք, նոյն իսկ ձեւապիւրնբուր (ինչպես մեր մատենագրարաններ) եւ տպագրիւնբուր (Կ. Պոլսն 1823) իբր յաւելուած կցուել է:

Թէ ինչ արժէք ունի Թովմայի պատմածը Բարծուանայի նկատմամբ, որ իբր թէ էլ բաց եւսն է իբրեւ պատմա-նիւն՝ որ ինչ էստի որուն զարդանիւնց եւ քորքն ձեւապիւրն, եւ որին թիւն զարդանիւնց ինչեւ Վահանայ Արծրանայն, — ըստ ամենայն

հաւանութեան՝ ոչինչ: Զայդ շատ լաւ ապացուցած է իմ հմուտ եւ Բանասեր Վարդապետն՝ Յ. Երզնէ Գուրգէն, զուս մատենագրական տեսակետով չենք իմիջ իմիջը:

Առանց երկարօրէն զբաղելու Բարծուանայի զրոյցին հետ, ինչ կը մնայ քանի մը դիտողութիւն աւելցնել:

Ա. Այն դէպքի՝ զոր Թովմայի հետ Պատմաբանն ալ կը պատմէ, երկուքն ալ միեւնոյն աղբիւրէ կը զարգնին: Թովմայ անորից յաւելածներն ունի, միայն Վահան Արծրանին շնորհաբար ժառանգորէն համար: Արդ Վահանի մասին Թովմայի պատմանները պահ մը մէկդի թողոյմ՝ մնացածներուն համար աղբիւր կ'ընդունինք Թովմայի ցուցան — «Եւ աղբիւր այս Ի ՀԱՅԲԱՌՕՑՈՒԹԻԱՆ ԱՅԷՐԱՆՈՒՄ ԽՈՒՐՈՒՆԱՅԻՆ», լաւ եւս որից պատմական գործեր կամ գրուածներ, որոնց վրայ Արաշամբ անունը կը տեսնուի:

Բ. Հետեւաբար, այն ենթագրութիւնը թէ Յովհան Պատմաբանի եւ Թովմայ Արծրանայի Վարդանայ եւ Վարդանայի մասին նոր պատմանները, Վարդանայի Պատմութեան մէջ եղած պիտի ըլլային նախապէս, սխալ է բարորոյն:

Գ. Ասիկա զատ, քանի որ Յովհ. Պատմաբանին եւ Արծրանայի նոր պատմանները, ինչպէս ըսինք, նախաբանքն եւ Հայոց Պատմագրութեան եւ իբրեւ Վարդանայի Պատմագրութեան մէջ գրուած երկրին նախապէս Ժամանակագրութիւն կը բաժնադատէր Վարդանայի Պատմագրութեան մէջ զայն անմիջապէս Առաջին եղանակին մէջ. «Բանդի Ի բառնալ աղբիւր ինչպիսեւեց. էն յետալ, ինչպէս նոյն ինքն Թովմայ, որ իւր ամբողջ Պատմութեան մէջ Վարդանայի Պատմագրութեան պատմու ոճին եւ ձեւերուն կը հետեւի՝ կ'ընդօրինակէ զանոնք, «Եւս բաժնաւոր թագաւորութեան Հայոց Ի տեսնէ Արշակունցն» այն սկզբունքն յետալ կը պատմէ նորութիւնները: Յովհ. Պատմագրութեան ձեւն ալ, լաւ եւս, տեղն ալ նոյն է: Արդ սխալ է ենթագրել թէ այն նախաբանքը, Վարդանայի Պատմութեան մասին յոռաշնչացած մատենուն մէջ, եւս ինքն իրէն Ջու յեղանակ կարծեցեալ ընդհատ էջեր գրուած պիտի ըլլայ նախապէս:

Դ. Եթէ է պահան Արծրանի գանուած է, ըստ Թովմայի, «մեծ պատերազմն» մէջ, «այնչպիս խոյակոյ եւ յալանաւոր քաջամարտութեամբ, Վարդանի հետ արիւնթիւն գործող մ'անունն էին՝ «Անունը նախաբանաց, ցանկին մէջ պիտի յիշուէր: Արդեօք Բարծուանի պարզ անունն ալ ընդիջ վախճանած մարդուն. եթէ այսպէս, ինչն մնացած է

Ի Երզնէ-Գուրգէն. Զոր. Երզնէ (1888) էջ 14-26: — Իսկ Հ. Յ. Յանսէն, Հնդկ-Եւրոպական տաղանդաւոր խմբագիրը, ինչ գրած նամակն մէջ կը կոստակէ Թովմայի պատմածը մասին — «Եւս առաւել կասկածեմ Թովմայի պատմածը Բարծուանայի մասին, որ իբր թէ օրինակած ըլլայ զերկէն եւս, եթէ լոկ զրոյց է — ինչպէս Բարդեսանի կրտսեր նահ. Ժանթի Բարծուանայ Հայոց մատենագրութեան հետ կապակցութեան բերուած ըլլայ միեւնոյն պատմաբան —) աւել իրողութիւն մը Ժանթիւն ըլլաւ: Եւ այս պատմութեան ազգ. թերթական եղանակութեան մը արտաքին չեմ կրօն հասնիլ հոս ալ»:

Հին «յաղգին Արծրունեաց Ներշնչապետ և Ըռուսապ եւ Ընդգին եւ Մեհհրուստեան եւ Պարզեւ եւ Տառաս», անունները։ Ասողը Արծրունի չէ՞ր։ Բարձունս Վահանի անձին ինչ աստիւղութիւն ունէր։

Եւ Եթէ Վարդանանց Պատմութենէն «Ի Քոչ եւս», ինչ որ Արծրունեաց տան եւ մ'անաւանդ Վահան Արծրունւոյն կը վերաբերէր, ինչո՞ւ Փարպեցու պատմութեան մէջ չկայ այս մասին, եթէ ոչ «գործոց Հանգամանք» ի փայլուն գրուածք մը, ինչ յիշատակութիւն մը պարզ, Փարպեցիին աւարդեց Բարձունսյի մը յստման զոհ տուաւ։

Եթէ Վահան Պատերազմի մէջ գտնուած է ինչո՞ւ ինչ իբր քաջամարտի՞ գունդերէն մեկուն գործիչը, կամ ինչ իբր նիգալակից՝ չէ յիշուիր Փարպեցու մէջ, ինչո՞ւ Ներ-Ըռուստեան Արծրունիին Հին գունդի մը կ'առաջնորդէ, ո՞ր է Վահան այդ գտնուանը։ Վահան Արծրունիին նուազ կարող զինուորական մ'է։ Եթէ այս կամ ոչ, ինչո՞ւ Թովմայի Փարպեցու Մեծն Վահանի (Մամիկոնեան) նկարագրած յատուկ գծերով կը նկարագրէ իր Վահանը (Տմբու. Գրգ. էջ 338—339. Թովմ. Արծ. էջ 79)։

Ջ. Բանի որ Վահանի մասին Թովմայի պատմածները քաղուած են Արարձամ խոստովանողէ Համառօտութիւնէն կամ պատմական բունած գրուածներէն, եւ Պատմաբան որ միեւնոյն աղբիւրէ կը քաղէ միեւնոյն գեղեցիկը (Ըռուսապ եւ Վնդոյի) ինչո՞ւ Համար Վահանի նկատմամբ կ'ըսէ, մանաւանդ Հոն՝ ուր երկու պատմագիրներն ալ (ԹվՀն. եւ Թովմ.) կը համահայեցին որ Վարդանի հնազանդած ըլլան նախարարները եւ իբր թէ, ըստ Թովմայի, Վարդանի փրկուածը (') յանձնելէ յառաջ, նախարարը Վահանը Խաչատուրէնի (') ուղած ըլլան։

Ի. Ինչ Հարկ կայ ջանալու որ Վահան Արծրունի Վարդանանց Պատերազմին մէջ գտնուած ըլլայ։ Անն նախարարութիւններու ներկայացուցիչները պատրաստ չէին եւ պէտք ալ չունէին Հոն Աւարայրի գաղտնի վրայ ներկայ գտնուելու։ Մենք պիտի տեսնենք որ Վարդանանց Պատերազմը Հայաստանի նախարարական համայնքի կողմէն չմղուեցաւ։ Պարսկական բաժնի շարժում մ'էր այդ։ Բայց Արծրունիէ Հոն էին իրենց նախարար Ներշնչապետ Թովմոսեանով (Արծրունի) որ ինչի ազգ-յակին յանունէ կը յիշատակուի Վարդանանց Պատմութեան մէջ, եւ քանից փարպեցու մէջ, գուռն ալ զայն կը ծանշէ իբր ներկայացուցիչը Արծրունեաց, Ներշնչապետ առաջնակարգ գեր մ'ունի Վարդանանց մէն ալ շարժումներով։ Թովմայի՞ Վահանին վերագրած գերը շատ կարեւոր է եթէ ստույգ ըլլար շարժի մուղուելու։ Գեթ Փարպեցու մէջ, Թովմ. Ներշնչն եւ ԹվՀն. Պատմաբանը։

Գիտ. այսպիսի ուրիշ գծուարութիւններ բնական կերպով կը հետաքրքրեն զմեզ եւ ոչ թէ գոհացուցիչ, գեթ Հասանականութեան Նշույլ մ'իսկ ցուցնող լուծում մը չենք կարող գտնել մասնաւորապէս ո՞ր եւ տեխնիկէ մը։ Թովմայի Պատմածն կեղծակարծ է բոլորովին։ Վարդանանց պատմութեան ի բաց հանուած էնք կամ տողեր չկան, ինչպէս ասանք նախորդ

գլուխներում շատ յաւելումներ կան, եթէ հաստ ընծայենք Կոնիսիի հաստածներուն։ Եթէ ինչպէր Վարդանանց Պատմութեան ձեռագրի մէն խումբի օրինակներուն իրարմ ունեցած՝ բառերու, կետագրութեան, տեղադրութեան յետեւ, ինքզուրկ-նիւններ աչքի զարնող խոշոր խոշոր տարբերութիւններու շուրջ գտնաւոր, հասկնալի էր այդպիսի բան մը։ Այդ ստեղծ տարբերութիւններ շատ ու շատ են ձեռագրիներում։

Վարդանանց Պատմութեան մէջ ընդհատ կամ թերի մ'ենթագրելէ աւելի գծուար էր ըստ ունիլ Բուշանգարանի ամբողջութիւնը, մանաւանդ Փառաճոսի Պատմութեան աներեւոյթ գծուարութիւններն աւելի յոգնեցուցիչ կը թուէին ըլլալ, այդ գործին Դպրութիւններուն ինչպէր լուծուին համար։ Բաւական էր սակայն ուշագիւր թնոյթի մը մը ցուցնելու համար Դպրութիւններուն ամբողջութիւնը (Հմմտ. Գրգ. էջ 273—274. — Բնիկ. պմ. Բ. էջ 66—78)։ Վարդանանց Պատմութեան ալ ուրիշ եղանակով չի կրնար գուր գալ ուշագիւր թնոյթի մէն մը բովէն։ Միայն ստատրեքտիկեամբ որ Բուշանգարանի Դպրութիւններուն թիւն ուղիղ շարունակութիւն է նախորդ երկու պատմական ուրիշ գրուածներու, իսկ Վարդանանց Պատմութեան իւր մէջ կ'ամբողջանայ, 1. Փարպեցու Պատմական նիւթերու ամբողջութիւնը Վարդանանց պատերազմի պարագաներու մասին նոյն իսկ տեղ տեղ Ներշնչի աւելի, 2. Արեւոյի ամբողջութիւնը, 3. Ըռուսապ եւ Վնդոյի գեղեցիկ, 4. ուրիշ թնոյթական գծուարութիւններ չեն հաստատեք Թովմայի Պատմածը՝ Վասն արեւնաճեղն Բարձունսյի, Ասորի եպիսկոպոսին վերագրած օրբապոյթութեան անհաւանականութիւնը շեշտելու համար իսպ. մ'ալ եթէ ուզէի աւելցնել, պիտի ելլաւա՞յն սա հաստմին վրայ։ «Բայց թէ էր աղբար Պատմութիւն վկայութիւնն Վահանայ ոչ է գրեալ ի գիրս Պատմագրի (Ներշնչի) ստուգապէս ստուշ յերկուսնայ ցուցանեմ ըստ ուսումնասեք Բաշահմութեան»։

Թովմ. Ըռուսապ եւ Վնդոյի նկատմամբ՝ Պատմաբանն աւելի ճոռո՞մ պատմէն յետոյ, Վարդանանց գեղեցիկն ալ ամբողջեցով անմիջապէս եւ վերջապէս իր խոսքը. «աւելցր ճոռո՞մ երկուսեւ շիւնիւնիւնն ստուշ ստուշ», Բայց ահա նոր հաստուած էր, գրուածք մը Վահան Արծրունւոյ մասին։ Ինչ Հարկ կայ նոր գլուխը ըսնալու թէ ինչո՞ւ Վահանի նահատակութիւնը, չէ՞ր գրուած «միանգամայն ստուցեալ յերկու մէջ անշուշտ, եւ պնդել թէ «սոր-հոգեւ ստուշ յերկուսնայն» պիտի ցուցնէ, «սոր-հոգեւ յերկուսնայն» պարագայ մ'է։ Այս պնդումը քայքայող կերպով կը մտնէ թէ Արծրունեաց Պատմիչը ստուշը յերկուսնայն, իւր կողմանէ եւթարութիւններ պիտի ընէ, մեկնութիւններ պիտի տայ։ Եւ Թովմայի ցուցմունքը այնչափ արամբարանակալ է, որչափ «ստուշ յերկուսնայն», գիտենք թէ միւլեանդ Ասորի մ'այն աստիճան ոսկեզօղիկ հայերէն գիտէր որ ինչ ինչ պատմածներ ի բաց հանելէ յետոյ՝ երբ գիրը — Տրշաք մ'է բոլորովին չփնացու մը —

կը վերագառնայ Մոկաց աշխարհը, Մոկացիք հոգի չեն ընէր հորինել թէ «Վարդգէսի լայն այսպիսի անհաշիւ, Վարդապետին գրչէն ելածին պէս: Վարդանանց Պատմագրին գրչէն ունենալ Վարդայ մը համար, կարծել տալու չափ թէ իւր խորհրդաւոր սուրբ գրչի մը որքանո՞ւն է, յերա՛հ «ստուգապէս առանց յերկուանայոյ» զարմանալի է, եւ «այ՛ն, այս զարմանալի բանը» Արծրունեաց Պատմիչը, «յայլ՝ տեղեւոյն, պիտի ցուցնէ: Բայց ո՛ր» — Թերեւս Բարձու՛մ մ'ալ իւր Թովմայի Պատմութեան մէջէն խղիւղ այդպիսի սրբազոյժութեան յայտնութիւնը:

ԹՈՎՄԱՍԻ ՍԻՆԱՆՆԵՐԸ

Կոր պատմածնիրու մասին խօսելու ժամանակ անկարելի է մոռալը չբա՛լ Արծրունեաց Պատմիչն այն սխալներուն, որոնք իր բողոքնն պատմական ճշմարտութիւններու դէմ՝

1. Իբր թէ է, ինչպէս տեսնուր վերեւ, Բուրի (== Գլմիւն, Հմմտ. Խոր. Գ, Ը) գեպնէն յետոյ՝ Նախարարը Տրգատի Թագաւորական պալատներուն կամ Չովանդնեթնան տեղը Վաճանին (Արծրունի) կու տան, որպէս զի «բա՛ւ Ռոբորտաց, չինէ հին. որովհետեւ նախարարը խորհած են Ռոբորտացու» ցա՛նը լն = ի վերջ չայոց» (sic!): Թովմայ այս յերուածը հասանկան ընծայելու համար Վաճանի բնաօտական եւ հոգեօտական նկարագիրը կը գծէ իւր կողմէն — «զի էր այր որդեայ եւ օքնիւ, փոքրեղանց եւ խափառիւր, խռոտ, սառնորդ, ինչ եւ որքան փոքր»: Ստուգելով վայել նկարագիր մը: Յետոյ իւր թէ նախարարը չին հասնալային — «ինչուն չ'ըսէ» — Կիբթան «առ մեծն Վարդան»: Վաճան ալ կ'երթայ «յառաջ ապոյն տալ նմա զվերապալութիւնն Հայոց» (sic!):

Նախարարը Թագաւոր մ'ընտրելու մասնութիւնն անկարելի էր որ ունենային: Նախարարութիւնը հայառակ էր Թագաւորութեան. ա՛մէն նախարութիւն ինքզինք կը համարեր Թագաւոր: Նախարարը եթէ ուզէին Արշակունեաց զահը կը պահէին: Անոնք պիտի չհանգուրժէին, — թող միարան իւրե՛նէն այդ մասին — որ Արծրունի մը տարեր կամ՝ տրեւելու յաւանութիւնն ունենար իրենց վրայ: Բայց սառի եթէ Վաճանի վրայ չհասնալայեցան, ինչն Վարդաւը Ռոբորտ չբերին, այլ վերադա՛ն. կամ թէ վերապալու եւ Թագաւոր նշխրիմասն եւ արեւեք Թովմայի համար: Վաճան Արծրունի խորապէս վիրաւորաւ պետք կը ըլլա՛յ մեծ նախաւորեցով մը. այս շատ բնական էր, մանաւա՛ղ. նախարարական բարքերու մէջ, ինչպէս որե՛մէն «յառաջագոյն» կը վազէ Վարդանի մօտ. — բայց «յառաջագոյն» ըստ Թովման թէ «խա նարչ եւ զուարթամասն, էր Վաճան:

Այսպիսի երեւոյթ մը՝ անհասկնալի է նախարարական կամ՝ առատական պատմութեան մէջ:

1. Այլուր ցուցադրէ թէ Թովմա «սպարապետ, հազարապետ, վերապալու» կը մեկնէ կամ կը գործածէ իւր ճաշակին համեմատ երբեք այս բառերու տեղիք իմաստին օւղորութիւնն չ'ընէր: Իւր գրիչը ճշտում ընելու ա՛մէն շնորհ կը Թովմի:

Արծրունիք՝ Պատմութեան ա՛մէն գաւոր մէջ Թագի խնդրադոյնը ունին որոնք հաւաքըն ալ կը զոհէն անոր համար: Մեհրուածներ ծանօթ է. Հաւասպի նկատմամբ ինքն Թովման կը պատմէ թէ ինչպէս «խորհեցաւ զտրեմն Հայոց» եւ մաղհաւան կրօնը ընդգրկեց: Արեւեք Վաճանն ալ այսպիսի փոքր-ինչ մ'ունեցաւ, որ Թովմա ա՛մէն ճիշդ ի գործ կը չնէ, կարծես մեղքը քաշելու համար զայն Վարդանանց մէջ իբր նահապետի ցուցնելու: Թովման Թերեւս մոռցած էր իբր յառաջ իւր Պատմութեան մէջ Մեհրուածն ինքն համար ըսածն. «Աս — ինչ է հոն ելանէ քերթողական առասպելն որ ասէ. քաղաք աղետոս Ռոբորտիկ իւրե՛նցն, Բայց լնա՛ն ոչ ասին յանն» (էջ 66):

2. Արշակունեաց Թագաւորութեան բարձունքն յետոյ, իբր թէ «զտեղի Թագաւորութեանն Հայոց հիմունաւ Յազկերտի ունի Մշկան զորավար պարսից» — ըստ Վարդանանց Պատմագրին՝ Առաջնա Պ. ի մերձմէն յետոյ «ի նախարարն անկարելի Թագաւորութիւնն»: Եւ միայն 449ին էր որ Գեներալուհ իկաւ ի Հայոս մերձեւ տուաւ աշխարհէն Հայ հաղաւորեղ — «վերապալու» Վաճան Մատուռին, եւ անոր անց «արարիկ ան», զՄշկան (Նիսայաւաւոր), որ յետոյ Պարսից բանակը վարեց Վարդանի դէմ՝ իբր զորավար: Վաճան Մատուռին զինուորական հաղապարհով մը չէր. Հայք ունէին իրենց ապարապետը: Մշկանի դրաւած «տեղի Թագաւորութեանն, ինչ եւ Հայաստան Մարդաւնիւր՝ կառաւարդեցաւ. առաջին մարզպանն է Վեհ Մեհր-Հապուհ, երկրորդը Վառակ Սիւնի, եւ Մշկան եթէ քաղաքական պաշտօնայ մըն էր:

— Թովման ուրիշ տեղ մ'ալ (էջ 73) Մշկանը իբր Մարզպան կը ներկայացնէ. «նոյն սխալը կը գործէ Պատմաբանը» (տես վերեւ էջ 74): Մշկան երբեք մարզպան չէ եղած Հայոց. նախորդ պատմագիրներու անմտօթ է այս: — Վնդոյն ալ Թովմայի համար թէ «պարսից մարզպետ» է եւ թէ Մարզպան (նոյն անգ):

3. Թովմայի ուրիշ մի սխալը մեր բաղադատած հատու ա՛մին սկիզբէ, է Պերոպի չիթթունը Յազկերտի հետ (Հմմտ. Հայ. Բ. էջ 45, 53). — Բրոսէ (Brosset Coll. t. I S.-Petersb. 1871 p. 69, not I.) աւելի կը կանխէ եւ կ'ուզէ չիթթը Վառա՛մ-Գորի հետ փոխելով: Հաւասպի սբաւցումն անպատմաւ. Յազկերտի (Բ.) օրով է:

1. Թովմայի սխալներն անշուշտ պայտփ չնէ իւր պատմութեան մէջ. ուրիշներ ալ կան. միայն նշանակելիքը ցանօք, որոնք Վարդանի կամ Վարդանանց հետ աղերս ունեցող հաստատմանը ալ իր կը կանեն:

